

ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПРОСОДИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИСЛОВЛЕНЬ-ВИБАЧЕНЬ ЇХНЬОЮ СОЦІОКУЛЬТУРНОЮ ВАРІАТИВНІСТЮ В АНГЛІЙСЬКОМУ МОВЛЕННІ

Алексенко С. Ф.

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

У статті описано соціокультурну варіативність висловлень-вибачень на інтонаційному рівні з урахуванням чинників ситуації спілкування, співвідношення соціальних статусів мовців та емоційності висловлень. Простежено та ілюстровано залежність інтонаційних характеристик англійських висловлень-вибачень від зазначених чинників. Показовими варіантними інтонаційними ознаками є рух термінального тону, темп та гучність вимовляння, синтагматичне членування та внутрішньосинтагматична паузація висловлень.

Ключові слова: соціокультурна варіативність, висловлення-вибачення, просодична організація.

В статье описывается социокультурная вариативность высказываний-извинений на интонационном уровне с учетом факторов ситуации общения, соотношения социальных статусов говорящих и эмоциональности высказываний. Прослеживается и иллюстрируется зависимость интонационных характеристик английских высказываний-извинений от указанных факторов. Показательными вариантными интонационными признаками являются: движение терминального тона, темп и громкость произнесения, синтагматическое членение и внутрисинтагматичная паузация высказываний.

Ключевые слова: социокультурная вариативность, высказывания-извинения, просодическая организация.

The article deals with the description of the sociocultural variation of apologies on the intonational level regarding the factors of the communicative situation, the correlation of the speakers' social statuses and emotionality of utterances. There has been traced out and illustrated the dependence of intonation characteristics of English apologies on the factors in question. The relevant variant intonational features are: the movement of the terminal tone, tempo and loudness of pronunciation, syntagmatic division and intrasyntagmatic pausation of utterances.

Key words: sociocultural variation, apologies, prosodic organization.

Соціальні характеристики будь-якої вербальної взаємодії є наслідком факту породження мовлення в суспільстві. Мовлення породжується тільки в контексті певної ситуації, а тому несе на собі відбиток цього контексту. Ситуація спілкування, як певна сфера комунікації, накладає певні обмеження на мовленнєву поведінку мовців, зокрема на вибір інтонаційних засобів вербального вираження смислу висловлень. Отже, мовні одиниці фонетичного рівня, що формуються під впливом певного соціального контексту і функціонують у ньому, відбивають соціокультурні моделі просодичної організації висловлень. Вивчення впливу функціональних якостей висловлень на просодичні засоби їх реалізації набувають особливої значущості в сучасній інтонології.

Сучасна мовознавча наука визнає, що коректна реалізація мовних знань у мовленні залежить від уміння індивіда доречно застосовувати мовні засоби різних рівнів відповідно до соціокультурного контексту комунікації, а отже, вдало ними варіювати. Складність дослідження варіативності засобів просодичної організації мовлення зумовлена тим, що зв'язок інтонаційної варіативності з варіативністю лексичних і граматичних засобів мовлення не є абсолютним, тобто не зумовлений лише ними. Це уможливило простеження залежності варіативності інтонаційної моделі висловлення також від позамовних чинників.

Стаття має на меті простежити зумовленість просодичних засобів англійських висловлень-вибачень їхніми соціокультурними варіантами.

Просодичні характеристики мовлення як одиниці мовної системи вивчають з урахуванням їх комунікативної спрямованості, тобто функціональних якостей, при цьому увагу зосереджено на домінуючій ролі речення (висловлення) в ієрархії цих одиниць.

У висловленні здійснюється взаємодія просодичних та сегментних властивостей, воно має завершену фонетичну структуру, яка об'єднує та своєрідно маркує послідовність акцентно-ритмічних одиниць, що до неї входять. Висловлення є найменшою комунікативною одиницею, завершеною з погляду змісту та інтонації, яка виражає матеріалізовані в мовленнєвих структурах результати мовленнєво-розумової діяльності співрозмовників та реалізує певний комунікативний намір у конкретному соціально-мовленнєвому контексті.

Вивчення варіативності інтонаційної моделі висловлення-вибачення (далі ВВ) полягає, по-перше, у виявленні на основі існуючих інтонаційних варіантів закономірностей уживання інтонаційних засобів для оформлення різних соціально зумовлених емоційних і прагматичних видів вибачень і, по-друге, у встановленні співвідношення певних інтонаційних моделей із різними позамовними факторами. Останнє означає визначення кореляцій між формою та функцією висловлень. Зазначена процедура лежить в основі функціонального аналізу, суть якого – в усвідомленні того, що функція формує відповідну мовну одиницю. Позамовні фактори важко підлягають класифікації та розмежуванню за їх впливом на інтонацію, оскільки їх функціональне навантаження не однакоє і за ступенем активності, і за ступенем самостійності, а вибір інтонаційних засобів вираження в певному ступені довільний, оскільки залежить від особистості мовця та його соціолінгвістичної компетенції [1].

ВВ є одним із семи найуживаніших мовленнєво-етикетних прагматичних актів в англійському діалогічному мовленні, від коректної просодичної актуалізації якого залежить успішність спілкування. Основними складниками етико-психологічного змісту ВВ виступають мотиви функціонування цих висловлень в акті комунікації, а саме: почуття провини та ввічливості. Провина пов'язана з осудом своєї дії самим індивідом незалежно від того, як до цієї дії поставилося чи може поставитися оточення. Ввічливість як метапрагматичний концепт є одним з найважливіших регуляторів людської діяльності і демонструє культурологічно відфільтровану інтерпретацію взаємодії [2].

Функціональні якості висловлень-вибачень (забезпечення нейтралізації образу, відновлення рівноваги і гармонії у стосунках та підтримання позитивної тональності спілкування) не однаково виражені у ВВ, різних за співвідношенням у них складників етико-психологічного змісту. Так, очевидно, що стереотипні мовленнєво-етикетні висловлення-вибачення *Excuse me* (при зверненні) та *I'm sorry* (у ролі ретроспективної реакції на вияви невдоволення співрозмовника) реалізують лише функцію підтримання позитивної тональності спілкування. ВВ можуть бути бівалентними і полівалентними мовленнєвими актами, що реалізують більше, ніж одну прагматичну настанову. Наприклад, висловлення-вибачення можуть нести непряму функцію повідомлення поганих новин. Висловлення, що вживається винуватцем для вираження жалю з приводу образу, слугує й визнанням, через яке адресат дізнається про образу (у разі коли слухач не знав про скривдження).

Мікродіалог, у якому міститься мовленнєвий акт вибачення, в ідеальній формі є комунікативною моделлю-тріадою. Її можна представити в такій схемі, де залежність об'єктів – компонентів діалогу, що показана за допомогою стрілок (O1→O2), слід трактувати таким чином: O2 породжується та зумовлюється O1 (див. рис. 1.1.):

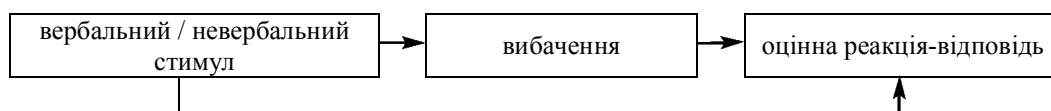

Рис. 1.1. Компонентна структура мікродіалогів, у яких функціонують ВВ

Проте в реальній комунікації актуалізація зазначеної моделі-тріади найчастіше представлена лише двома компонентами: або першим і другим, або другим і третім. Наприклад,

1) – *Can I speak to Milton Brown?*

– *Milton isn't in.*

– *That's really annoying* (вербальний стимул до вибачення у формі невдоволення).

– *I'm very sorry. I can't do anything about it* (вибачення як реакція на стимул у формі вираження жалю та імпліцитного заперечення мовцем своєї вини).

2) – *I'm sorry I'm late* (вибачення).

– *Don't worry. Come and sit down* (оцінна реакція-відповідь).

Зазначимо, що при функціонуванні ВВ як реплік-стимулів у них домінують такі емоції, як сором, каяття, жалкування, оскільки мотив формується у свідомості винуватця; вибачення як репліки-реакції демонструють ширший спектр наявних у них емоцій, оскільки мотив їх актуалізації може виникати і під впливом зовнішніх, не пов'язаних із внутрішніми почуттями мовця чинників.

Зв'язність дискурсу в діалогічних єдностях організована парними мінімальними одиницями, які дослідники назвали "суміжними парами" (adjacency pairs). Суміжні пари функціонують за законами системи змін черговості (turn-taking system). Так, ВВ, будучи реакцією на певний вербальний / невербальний стимул, слугують стимулами до оцінних реакцій-відповідей. Очікуваною реакцією на вибачення є мінімізація слухачем завданої йому образи.

Аналіз діалогічного мовлення свідчить про те, що типовими в ролі вербального стимулу до вибачення виступають такі мовленнєві дії з боку ображеного, як констатація вини, звинувачення, скарга, докори, нарікання тощо, виражені експліцитно чи імпліцитно.

У ролі невербального стимулу до вибачень можуть виступати так звані імплікатури, або контекстуальні значення, які є продуктом взаємодії висловленого та контексту. Імплікатури, що здатні стимулювати вибачення, виникають у результаті порушення мовцем засвоєних стандартів правильної поведінки.

ВВ можуть бути досить різноманітними за своєю структурою. За формою та семантикою основних способів вираження ВВ можна поділити на власне директивні, що зберігають форму наказового способу: *Excuse me, forgive me, pardon me*; реквестивно-констатуючі: *I beg your pardon, I apologize*; власне констатуючі, що є більш зорієнтованими на інформацію про стан мовця: *I'm sorry*. Проте в англійському діалогічному мовленні домінуючу позицію серед ВВ займають власне констатуючі ВВ. З'ясовано, що формула *I'm sorry* домінує серед усіх інших реалізацій синонімічного ряду (63 % або близько 2/3 від усіх уживань), а її еліптичний варіант *Sorry* є другим за вживаністю (20 % або 1/5 від усіх уживань). Лексико-граматичні і просодичні засоби висловлень взаємодіють і сприяють додатковій експресивності мовлення. На просодичне оформлення ВВ впливають такі лексичні і граматичні засоби: модальні і допоміжні дієслова (у результаті їх наголошування виникає особливий ритмічний малюнок емпатичного мовлення), синтаксичні і семантичні повтори (вони створюють ефект рівного ритму завдяки періодичному виділенню тактів), еліптичні та одночленні речення.

Соціокультурна варіативність ВВ чітко простежується залежно від таких контекстуальних чинників, як ситуація спілкування, співвідношення соціальних статусів мовців, ступінь емоційної насиченості висловлень.

Ситуації спілкування за комунікативним регістром звичайно розподіляють на формальні, що виникають у діловій сфері спілкування, та неформальні, що виникають у побутовій сфері. Чим більш неформальна ситуація спілкування та менша соціальна відстань між мовцями, тим сильніша тенденція до імпліцитності мовлення на лексичному рівні і більшої надлишковості на інтонаційному. У формальних ситуаціях вибачення найчастіше виражаються експліцитно, оскільки співрозмовники прагнуть уникати двозначності, недомовленості в бесідах більш-менш регламентованого характеру.

Зіставлення актуалізацій ВВ, які функціонують у побутовій (неформальні) та діловій (формальні) сферах спілкування виявило загальну більшу збалансованість інтонаційних параметрів, що оформлюють формальні ВВ. Так, останнім властиві такі просодичні характеристики, як малий контраст між наголошеними й ненаголошеними складами, тобто рівніший розподіл наголосів, простий ритмічний малюнок, ширший спектр діапазону реалізацій (від широкого до вузького), швидший темп, більша кількість емпатичних пауз, призначених надавати певним словам особливої ваги. Реалізації ВВ, що функціонують у побутовій сфері спілкування, характеризуються більшою різноманітністю засобів різних мовних рівнів (фонетичного, лексичного, граматичного) і просодичних підсистем. Типовими для неформальних ВВ є спадний та рівний термінальні тони, порізаний мелодичний малюнок синтагм, варіації темпу – від помірного до повільного за його загального нестабільного характеру, більша кількість довгих і середніх незаповнених пауз, неповних синтагм, шкал з порушеною поступовістю.

Чинник співвідношення соціальних статусів мовця і слухача визначається дослідниками [3, 4] одним зі значущих у виборі інтонаційних моделей оформлення мовлення з ряду існуючих варіантних реалізацій. Соціальна стратифікація суспільства, яку виявляють усі цивілізовані культури, спричинюється певним набором соціально-історичних умов, до яких в англійських країнах належать насамперед віросповідання, чітка система привілейованої освіти, професія та прибуток. Фактичним результатом соціальної стратифікації є члени суспільства, які розглядаються як носії певного соціального статусу. Соціальний статус є відносним положенням людини в суспільстві і для представників західноєвропейської культурної спільноти визначається такими найстабільнішими його індикаторами, як рівень отриманої мовцями освіти і обійманими посади, що віддзеркалюють стратифікаційну варіативність суспільства.

Мовлення мовців з вищим соціальним статусом характеризується загалом більшою збалансованістю просодичних показників протягом усього висловлення. Мелодійний малюнок найчастіше простий з приблизно рівним розподілом фразового наголосу між усіма наголошеними складами (крім першого, який найчастіше найсильніший). Детальність членування висловлень на синтагми мовцями описуваної групи не є щільною (синтагми можуть містити до 3-4 ритмогруп). Паузальне членування чіткіше віддзеркалює логіко-граматичну організацію висловлень.

Реалізації ВВ мовцями з нижчим соціальним статусом відносно соціального статусу слухача характеризуються більшим контрастуванням різних ділянок інтоногрупи за їх просодичним оформленням. У цьому виді вибачень провідним компонентом на рівні просодичної організації є гучність, що прямо залежить від ступеня емоційної напруги висловлень, при цьому інші підсистеми інтонації є менш варіативними. У цьому типі висловлень частіше спостерігається таке інтонаційне явище, як спеціальний підйом тонального рівня, частіше наголошуються займенники, службові частини мови, частішою є поява внутрішньосинтагменних пауз. Синтагми у висловленнях мовців описуваної групи є коротшими (1-2 ритмогрупи).

Ступінь емоційної насиченості є мірою вияву емоцій у висловленні. Емоції виражаються комплексно за допомогою мовних засобів лексичного, граматичного і фонетичного рівнів. Проте провідна роль у передачі емоційно-модальних значень належить просодичним засобам. Просодія більше ніж будь-яка інша частина мовної системи передає емоційний стан людини. Будучи надсегментним засобом, інтонація завжди нашаровується на відносно нейтральну структуру і лексичне наповнення, забарвлюючи їх певною емоцією або ставленням мовця.

Класифікуючи ВВ за емоційністю, доцільно дотримуватися тріступінчастої градації емоційної насиченості висловлення, а саме: емоційно-нейтральні, емоційні (або емоційно-забарвлені), й емпатично-емоційні (або емоційно-експресивні) висловлення. Етикетні конвенціоналізовані ВВ є емоційно-нейтральними. За доміантною ролі почуття провини як основного мотиву вибачення висловлення набувають емоційної виразності: чим сильніше відчуває мовець свою провину перед слухачем, тим емоційнішим стає породжуване ним висловлення-вибачення.

Висловлення, забарвлені домінантною негативною емоцією вибачення – соромом, реалізуються за допомогою хвилеподібного та висхідно-спадного руху тону, приблизно однакової виділеності наголошених складів, відчутних висотнональних перепадів, емфатичного подовження фрикативних, проривних і сонорних приголосних. Емоційно-забарвленим ВВ властиві: простий та висхідно-спадний вид мелодійного контуру; контраст наголошування між наголошеними та ненаголошеними складами (за рахунок різкого виділення наголошених складів), що вигідно виокремлює найбільш емоційно навантажені слова; знижена гучність; помірний / сповільнений темп вимовляння (хоча прискорений темп також спостерігається в емоційно-забарвлених актуалізаціях, що пояснюється контекстуальною зумовленістю цього просодичного параметра: при запізненнях чи передачі готовності залагодити завдану неприємність вибачення-виправдання та вибачення-обіцянки вимовляються в досить швидкому темпі).

Емоційно-нейтральні ВВ актуалізуються спадно-висхідним чи низьким висхідним рухом тону вузького діапазону на ядерному складі, що сприяє передачі етикетизованого ввічливого характеру звучання і високого ступеня конвенціоналізованості ВВ, інколи з відтінком відчуженості. Водночас низький висхідний тон надає вибаченням більш стриманого характеру порівняно зі спадно-висхідним тоном, який звучить бадьоріше, тепліше.

Висновки. Отже, простежено зумовленість просодичної організації висловлень-вибачень в англійському мовленні, при цьому зі зміною просодичних ознак змінюється і їх функціональне навантаження залежно від постійно змінюваних ситуаційних чинників. Тлумачення просодичної організації висловлень повинне відбуватися з урахуванням соціокультурного контексту мовленнєвої комунікації, в якій висловлення-вибачення актуалізувалося.

Література

1. Brazil D. The Communicative Value of Intonation in English / D. Brazil. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 188 p.
2. Canale M. From Communicative Competence to Communicative Language Pedagogy / M. Canale // Language and Communication / [Ed. by Richards J. C. & Schmidt R. W]. – L. – N.-Y. : Longman, 1990. – P. 2–27.
3. Ladd D. R. Intonational Phonology / D. Robert Ladd. – Cambridge University Press, 2008. – 370 p.
4. Laver J. Principles of Phonetics / J. Laver. – Cambridge University Press, 2004. – 707 p.